

ՄԻՀՐԱՆ ԽԱՅԵԱՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕԴՈՒԺԻ ՌԱՀՎԻՐԱՆԵՐԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Խայեանը Ամերիկեան մեր այն հայրենասպան երիտասարդներից էր, որոնք համակ գաղափար դարձած միշտ ձգտել, միշտ փոխադրվել են գալ Հայաստան աշխարհելու նրա վերաջինության ու նրա փառքի համար:

Ա. Աազեան

Հաճընի ինքնապաշտպանության ութամսեայ դիւցազնամարտի յայտնի դրուագներէն է ֆրանսական օդանաւի մը երետմը պաշտպանական գիծերուն վրայ, որ պահ մը կը վերանորոգէր զինեալ օգնութեան գրեթէ չքացած յոյսը՝ Հոկտեմբեր 1920ի վերջնական անկումէն առաջ: Անկէ ծնունդ առած է «Օդանաւ եկաւ» յայտնի երգը.

Օդանաւ եկաւ մեծ աւերիսով,
Մեր սրտեր լեցուան ուրախ յոյսերով,
Թափառին բոլոր մանուկներն անզէն,
Անոնք ոգետր թուրք ջարդել կ'ուզէն:
Եղբայրներ շտապով նամակ գրեցին,
«Կռուեցէ՛ք, եղբայրք, կը հասնինք», - ըսին,
Սակայն ի՛նչ խաբկանք, օրերիս աւցան,
Հազար հոգիէն ոչ մին չերեցան:
Կռուիլ կամ մեռնիլ՝ վճռեց հաճընցին,
- Գրաւենք, - ըսին, - թէկուզ առանձին,
Գրաւենք, - ըսին, - թնդանօթն ահեղ,
Թող յաղթանակը փանինք փառահեղ:

Արթիկօ եղբայրներ

Օդանաւորութեան ուրիշ երետոյթ մըն ալ, Հաճընէն շատ հեռու, կապուած է հաճընցիներու պատմութեան հետ: Արդարեւ, քաղաքի անկումէն քանի մը ամիս առաջ, հայրենի երկինքին տակ եղբրական անկումով իր մահկանացուն կը կնքէր Արժանթինի ու Հայաստանի օդանաւորութեան ռաիվիրաներէն՝ Միհրան Խայեանը:

Հաճընի ծնունդ՝ այս եղբրաբայստ օդաչուին մեզի յայտնի միակ ակնարկութիւնը ռաւմանասիրողներու կողմէ կը գտնենք Հայաստանի

առաջին Հանրապետության օդուժին նուիրում լրագրական յօդուածի մը մէջ: Արդարեւ, Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարութեան այժմու խօսնակ, պատմաբան Արծրուն Յովհաննիսեան Մայիս-Հոկտեմբեր 1920 ժամանակաշրջանի օդուժի վիճակին առնչութեամբ անցողակի յիշած է, թէ «*Կոնդի է ունեցել նաեւ վթար, որի ժամանակ հաւանաբար զոհուել է նաեւ օդաչու Խայէեանը (կարող է լինել նաեւ Խայեան)*»²:

«Հաւանաբար» մակբայը օգտագործուելու պատճառը մեզի անյայտ է: Սակայն, հետաքրքրական է դիտել տալ, որ սփիւռքեան սակաւաթիւ հրապարակումներուն մէջ եւս անորոշութիւն տիրած է Խայեանի շուրջ, թէւեւ ո՛չ մահուան պարագաններուն, այլ՝ ծննդեան ու մահուան թուականներուն մասին: Արդարեւ, 1936ին Պուենոս Այրէսի Նոր Հաճըն ամսաթերթը լոյս ընծայած է Խայեանի անստորագիր կենսագրութիւն մը եւ օղանաւորդի տարագով լուսանկարը՝ «Միհրան Խայեան (1894-1919)» մակագրութեամբ³: Հաւանական է, որ կենսագրութիւնը հաճընցի հրապարակագիր ու բանաստեղծ Հարգանի (Արամ Գ. Տումանեան, 1891-1971) գրիչէն ելած ըլլայ⁴: Լուսանկարին ու մակագրութեան աղբյուրներ, յօդուածը յապաւումներով ընդգրկուած է Յ. Պ. Պօղոսեանի *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւն*ի մէջ (1942)⁵:

Մահուան պարագաններուն ու թուականներէն անդին, տեղին կը նկատենք ծննդարկել այս վաղամեռիկ օդաչուի կենսագրութեան վերականգնումին՝ մեզի ցարդ հասանելի տուեալներու օգտագործումով, առաջին հանրապետութեան բանակաշինութեան եւ ռազմական գործունէութեան չգրուած էջ մը լրացնելու նպատակով:

* * *

Ապրիլ 1909ի Ատանայի եղեռնին յաջորդած էր դէպի Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկա գաղթականական հոսանք մը, որ գլխաւորաբար կը բաղկանար կիլիկեցիներէ: 1909-10ին Պուենոս Այրէս կը հասնէին առաջին երկու հաճընցիները, իսկ 1914ին անոնց թիւը 85ի կը հասնէր⁶: 1915ին քաղաքի հաճընցիները կը հիմնէին «Հաճըն» ընկերութիւնը, որ յետագային պիտի վերանուանուէր Հաճընի Հայրենակցական Ընդհանուր Միութիւն:

Այդ նորեկներուն շարքին էր Միհրան Խայեանը, որուն կենսագրութեան սկզբնական տուեալներէն քիչ բան յայտնի է: Ծննդեան վերոյիշեալ 1894 թուականը կասկածելի պէտք է նկատել: Ըստ Խայեանի հայրենակից Բարսեղ Էօրէճեանի, ան 26 տարեկան էր 1918ին,⁷ իսկ Արժանթինի օղանաւորութեան մասնագէտ Անթոնիօ Պիետմայի կենսագրական հակիրճ տեղեկութիւնները 5 Նոյեմբեր 1892 թուականը կու տան, ինչ որ պաշտօնական արձանագրութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ⁸: Արժանթինահայ լրագրող Կարապետ Հասասեան թուականը տուած է իբրեւ 5 Նոյեմբեր 1894⁹, հաւանաբար փորձելով համադրել Պիետմայի յիշած օրն ու ամիսը եւ Հարգանի կենսագրական ակնարկին ընկերացած լուսա-

նկարին մակագրութեան տարեթիւը: Հարգան յիշած է նաեւ, թէ ապագայ օդանաւորդը Տէօվլէթ աղա Խայեանի որդին էր, Արժանթին ժամանած՝ 1913ին, եղբօր՝ Գրիգորի հետ¹⁰:

Արժանթին ժամանող հաճընցիներուն մեծ մասը աշխատանքի անցած էր իբրեւ մագործ, կօշկակար կամ ավելածու: Սակայն, երիտասարդ Միհրանը բոլորովին տարբեր ճանապարհով մը պիտի ընթանար: Ան «*ուսումնասիրում է մեքենագիտութիւնը եւ ամարգելուց յետոյ ծառայում է որպէս երկաթուղային մեխանիկ*»¹¹: Երկաթուղիի պետական ընկերութեան արհեստանոցին մէջ, Խայեան փարակուայցի ծանօթ օդաչու Սիլվիօ Փեթիրոսիի (1887-1916) մեքենագէտը եղած է, որու միջնորդութեան շնորհիւ՝ ծովուծի նախարարութեան օդանաւերու նորոգութեան բաժինը մտած է¹²:

Օդանաւորդութիւնը տակաւին սաղմնային վիճակ մը ունէր Արժանթինի մէջ: Արժանթինեան օդային ակումբը (Aeroclub Argentino) հիմնուած էր 1908ին, իսկ ֆրանսացի օդաչու Անրի Պրեժին կատարած էր օդանաւային առաջին թռիչքը Փետրուար 1910ին: Ռազմական օդանաւորդութեան դպրոցին բացումը տեղի կ'ունենար Սեպտեմբեր 1912ին: 1913ին Լա Փլաթա քաղաքին մօտ Պերիսօ ասանին մէջ կը բացուէր օդանաւորդութեան դպրոց մը, որ նախընթացը պիտի հանդիսանար 1916ին նախագահական հրամանագրով բացուելիք նաւային օդանաւորդութեան դպրոցին:

Ծագումով սպանացի եւ 1901ին արժանթինեան հպատակութիւն ստացած Խոաքին Օյթապէնը (1881-1915) 1913-14ին Պերիսոյի մէջ դասընթացքներու հետեւած էր: Ան իր փորձերը կ'ընէր «Ֆարման» մականիշի միակ տրամադրելի օդանաւով: 25 Մայիս 1914ին օդանաւը ինկած է «Խեներալ Պելկրան» զրահանաւուն վրայ ու ջախջախուած, սակայն Օյթապէն հրաշքով ազատած է առանց որեւէ վնաս կրելու: Երկու ապագայ օդաչուներ՝ ատաղձագործ Կիժերմօ Քովասը եւ մեքենագէտ Խայեանը, օդանաւը վերանորոգած են Պերիսոյի մօտ գտնուող Էնսենատայի արհեստանոցին մէջ:

1914ին Խայեան արդէն դասերու հետեւած էր Պերիսոյի նաւային օդանաւորդութեան դպրոցին մէջ՝ իտալացի ճարտարագէտ Անթոնիօ Պորելլոյի հետ, ու առանձին թռիչքներ կը կատարէր, երբ նոյն տարուան Սեպտեմբերին Օյթապէն կը ստանձնէր դպրոցին տնօրէնութիւնը՝ օդաչուի քննութիւնը յաջողութեամբ անցընելէ ետք: Նոր տնօրէնը, սակայն, 16 Հոկտեմբեր 1915ին օդանաւային հերթական արկածի մը զոհ դարձած է¹³:

Օյթապէնի մահէն ետք, երկու տարուան համբերատար աշխատանքով, Խայեան վերաշինած է անոր օգտագործած «Ֆարման» 50 HP օդանաւը, որով շարունակած է իր փորձերը¹⁴: Արժանթինեան մամուլը պարբերաբար տեղեկագրած է անոնց մասին, որուն *Կոչնակ* կ'արձագանգէր հեռատու Նիւ Եորքի մէջ Յուլիս 1916ին. «*Պունտու Արէսի մէջ, Պր. Մ. Խայեան [sic], օդանաւորդութեան փորձեր կատարած է: Այդ փորձերու յաջողակութեան մասին վկայած է տեղւոյն Լա Նասիօն թերթը*»¹⁵:

Ուսումնառութեան ընթացքին, Խայեան երկու անգամ ենթարկուած է արկածի ու անվնաս ելած է: Թէեւ գրուած է, որ քննութիւն յանձնած ու վկայուած է 1917ին¹⁶, սակայն փաստացի տեղեկութիւնը այն է, որ ան օդաչուի թիւ 138 վկայականը ստացած է 5 Փետրուար 1918ին¹⁷: Արդարեւ, երկու օր ետք, *Լա Փրենսա* օրաթերթը կը տեղեկացնէր, թէ Խոսէ Փենաչի եւ Միհրան Խայեան՝ 1915ին մահացած Օյթապէնի երբեմնի աշակերտներ, յաջողութեամբ քննութիւն անցուցած էին Պերիսոյի օդանաւորութեան դպրոցին մէջ: Քննութիւններուն վերահսկած էր Արժանթինեան Օդային Ակումբի ներկայացուցիչ Ռամոն Հեռանը: Լրատուութիւնը կ'աւելցնէր, թէ Խայեան արժանթինեան քաղաքացի դարձած էր 27 Հոկտեմբեր 1916ին¹⁸: Հաճընցի նորաւարտ օդաչուն Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի անդամ էր: Ըստ այնմ, 4 Մարտ 1918 թուակիր նամակով, ատենապետ Մ. Կ. Մեծատուրեան եւ ատենադպիր Հայկ Գ. Մոսկոֆեան Լա Փլաթա ապրող Խայեանին կը գրէին.

Անհոմ հրճուանքով եւ սրտի անկեղծ գոհունակութեամբ կը շնորհատրենք Ձեր ստացած յաջողութիւնը տեղական օդաչուներու դպրոցին մէջ, որը պատկած կը տեսնէք անշուշտ այն վկայականով զոր ձեռք ձգած էք ամենայն յաջողութեամբ:

Մասնաժողովս մասնատրապէս կը յայտնէ իր շնորհատրութիւնները եւ անկեղծօրէն կը մաղթէ աւելի մեծ յաջողութիւններ որով պարծանք մը պիտի ըլլաք տեղոյս հայ գաղութին եւ փառքը հայ ազգին¹⁹:

10 Մարտ 1918ի նիստին, վարչութիւնը կ'արձանագրէր, որ «*ընկերութեան անդամներէն պ. Մ. Խայեան կառավարական օդաչուի դպրոցէն վկայական ստացած ըլլալուն առթիւ Մասնաժողովոյ կողմանէ շնորհատրութեան նամակ մը գրուեցաւ*»²⁰:

Խայեան հրաժարած չէր իր ժողովուրդին ծառայելու երազէն: Ըստ Էօրէճեանի, 1914ին ան փորձած էր Կովկաս երթալ իբրեւ կամաւոր, բայց ձախողած էր իր մտադրութեան մէջ²¹: 1916ին կամաւորներու 23 հոգինոց երկրորդ խումբ մը, Երուանդ Մալխասեանի (1912ին ՀՅԴաշնակցութեան Պուենոս Այրէսի կոմիտէի հիմնադիրներէն) գլխատրութեամբ, մեկնած էր ֆրանսական զօրքերուն միանալու, եւ թիւրիմացաբար գրուած է աւելի ուշ, թէ Խայեանը այդ խումբին մաս կը կազմէր²²:

1918ին կամաւորական շարժումը վերսկսած էր՝ այս անգամ Հայկական Լեգէոնին սատարելու նպատակով: Խայեանի մահախօսականին մէջ՝ Աագեան կը գրէր. «*Դպրոցն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ աշխատում է Հայաստան գալ եւ իր ծառայութիւնը մատուցել հայրենի ժողովրդին: Բայց արգենտինեան իշխանութիւնը չի համաձայնում զրկել Խայեանի նման ընդունակ ու խիզախ օդաչուից: Վերջապէս հայրենիքին հասնելու կարօտը յաղթում է, եւ Խայեանին յաջողում է անցնել Ատլանտիանը եւ հասնել Պարիզ*»²³:

Արդարեւ, 3 Յուլիս 1918ի նիստին, ՀԲԸՄի վարչութիւնը կ'արձանագրէր. Բարեգործականի անդամներէն պ. Մ. Խայեան որ կառավարական դպրոցէն օդաչուի վկայական ստացած էր, հիմա որոշած է իբր հայ կամատոր մեկնիլ Ֆրանսա եւ ատկից Կիպրոս. ուստի իւր մեկնումին առթիւ վարչութիւնը որոշեց խնճոյք մը սարքել իրեն եւ միա կամատորներ ընկերներուն, յուլիս 9 գիշեր ժամը 7ին. այս ընկերական եւ ընտանեկան հաւաքոյթը սարքելու համար որոշուեցաւ իւրաքանչիւր անդամի հաւանութիւնը առնել: Բոլոր անունները բաժնուեցան վարչութեան անդամներու մէջ, եւ մէյ մէկ թոյլթ ստորագրել տալով յուլիս 7 կիրակի ժամը 2ին ժողովին պիտի ներկայացուի: Եթէ մեծամասնութիւնը կը փափաքի այդ հաւաքոյթ խնճոյքը պիտի տրուի²⁴:

Չորս օր ետք, նոր ժողով մը կը տեղեկագրէր, թէ «... Մասնաժողովոյ կողմանէ ներկայացուած թերթերը անդամներու կողմանէ առանց բացառութեան ընդունուած եւ ստորագրուած ըլլալուն, որոշուեցաւ խնճոյքը սարքել»²⁵:

Ինչպէս նախատեսուած էր, Խայեանի եւ իր 22 ընկերներուն մեկնումին առիթով երեկոյթը տեղի ունեցած է 9 Յուլիսին: Այս առթիւ, ՀԲԸՄի նորընտիր ատենապետ Յովհաննէս Պարգեւեան իր թղթակցութեան մէջ գրած է. «Պ. Միհրան Խայեան վերջերս փայլուն կերպով իր ուսման ընթացքն աւարտած եւ իբր օդաչու վկայական ստացած էր պետական դպրոցէն: Իր մասին նոյն իսկ պետական թերթեր շարք գովեստով խօսած էին, իրեն համար արդէն իսկ պարտասօր էր շահաւէր գործ եւ ապահով ապագայ, սակայն ինք նախընտրեց իր հայրենիքին ազգապարտութեան ծառայել եւ որոշեց կամատոր արձանագրուիլ եւ երթալ հոն ուր կ'երթան բոլոր անոնք, որ արդարութեան դարին նուիրուած են»²⁶:

Ճեռնարկին ներկայ եղած է 150 հոգի, ներառեալ՝ Խայեանի արժանթինցի դասընկերը (հաւանաբար՝ վերոյիշեալ Խոսէ Փենաչին) եւ այլ արժանթինցիներ: Պարգեւեան ժողովը բացած է, ողջերթ մաղթելով եւ հայկական դրօշի ժապաւէնով մետալ մը յանձնած Խայեանին, որուն դասընկերը «յիշեց հայոց Գառապանքը թուրքին ձեռքէն, եւ անոր արժանիքները թուելով ազգապարտին մաղթեց»: Կամատրներուն նուէր տրուած է տոպրակներու մէջ հայկական դրօշի գոյներով կապուած շաքարեղէններ: Խայեան շաքարեղէն բաժնած է ներկաներուն, գոյացնելով 200 փեսօ, եւ իր տոպրակը աճուրդի դրած, որմէ գոյացած է 50 փեսօ: Այս ճեռնարկին 12 հոգի ՀԲԸՄի անդամ արձանագրուած է, որոնց շարքին՝ Խայեանի եղբայրը՝ Գրիգոր, հօրեղծօրորդին՝ Պաղտասար, եւ իրենց տիկինները²⁷: Թափաճեան եղբայրները Խայեանին ոսկիէ փոքրիկ օդանաւ մը նուիրած են²⁸:

Յաջորդ օր, խոտներամ բազմութիւն մը ողջերթի գացած է նաւահանգիստը՝ հայկական, ֆրանսական եւ արժանթինեան դրօշակներով: Նուագախումբ մը վարձուած էր, քարափը խօսուած են ճառեր ու եղած են մեներգեր: Խայեան օդաչուի տարագով լուսանկար մը յանձնած է ՀԲԸՄի

մասնաճիւղին: Ըստ թղթակցութեան, Ապրիլին եւ Յունիսին 24 կամատր եւս մեկնած էր, թիւը բարձրացնելով 62ի²⁹:

30 Յուլիսին տեղի ունեցած է «Հաճըն» ընկերութեան եռամսեայ ընդհանուր ժողովը: Ամիսներ ետք լոյս տեսած թղթակցութիւն մը տեղեկացուցած է, թէ հայրենակիցներ Համբարձում Տէր Սահակեան, Լեւոն Շգըրտըմեան եւ Միհրան Գայեան (sic)³⁰ կամատր արժանագրուած ու մեկնած էին Պուենոս Այրէսէն: Թղթակիցը՝ Մկրտիչ Պելլորեան, կ'աւելցնէր հետեւեալը Խայեանի մասին. «Մեկնող երեք կամատրներէն վերջինը ծանօթ ըլլալու է շարերուն: Արժանթինայի սաւառնական դպրոցէն, 3-4 տարուան տընաջան աշխարհութենէ յետոյ, դուրս եկած է շար յաջող, հանդիսացած է իր ընկերներու մէջէն առաջին եւ ստացած է մրցանակ եւ վկայական»³¹:

Աագեան գրած է, թէ «նիւթական միջոցների պակասության պատճառով, նա Պարիզից այլեւս ճանապարհը շարունակել չի կարող եւ մտնում է Ֆրանսիայի հայկական լեգէոնի մէջ»³²: Խայեան մեկնած է Ատանա, ուր պաշտօնավարած է իբրեւ Կիլիկիոյ զինուորական հրամանատար՝ զօրավար Էտուար Պրեմոնի անձնական վարորդ, ֆրանսական սպայի աստիճանով³³: Որեւէ յիշատակութիւն չկայ, թէ Հաճըն վերադարձած ըլլայ:

Բայց անոր վերջնական նպատակակէտը ո՛չ թէ իր ծննդավայր Կիլիկիան էր, այլ նորանկախ Հայաստանը, ուր հայկական բանակի օդուծի կորիզը ստեղծուած էր 15 Օգոստոս 1918ին³⁴: ռուսական հրամանատարութենէն ժառանգուած Կովկասեան 2րդ կամ 3րդ օդային ջոկատի հիմամբ: Առաջին հրամանատարը ռուս տեղակալ (պորուչիկ) Վոյպովը եղած է, որ 1919ի սկզբնաւորութեան փոխարինուած է Արթուր Ղուկեան-Ռիլսկիի կողմէ³⁵: Սակայն, պահեստամասերու բացակայութիւնը ջոկատը գրեթէ անշարժութեան մատնած է: «Նիւփորթ» եւ «Մորան-Սոլնիէ Լ» մակնիշի երկու օդանաւ ջախջախուած էր՝ պահեստանոցի տանիքը հովէն փրցուած ըլլալով: Երրորդ՝ «Վուասէն III» օդանաւը մասնակցած էր հայ-վրացական պատերազմին (Դեկտեմբեր 1918), բայց նոյնպէս գործածութենէ դուրս ելած Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ վառօդի պահեստի պայթիւնի ժամանակ: Հետեւաբար, օդային ջոկատը փաստօրէն դադրած էր գոյութիւն ունենալէ³⁶:

28 Փետրուար 1919ին, հանրապետութեան ռազմական նախարար Յովհաննէս Հախվերդեան զեկուցագիր մը ներկայացուցած է նախարարաց խորհուրդին: Հոն կը նշուէր, թէ գործող միակ օդանաւի կողքին (ըստ երեւոյթին՝ «Վուասէն III»ը), ջախջախուած երկու օդանաւերէն մասեր օգտագործելով կարելի էր նոր մը կազմել: Կը յիշուէր գործիքներուն հինցած ու մաշած ըլլալը: Ջոկատին մաս կը կազմէին 5 օդաչուներ, 1 դիտորդ-օդաչու եւ 24 հոգինոց օգնական անձնակազմը (մեքենագէտներ, շարժիչի պատասխանատուներ եւ օժանդակներ, վարորդներ եւ օժանդակներ, վարպետներ): Ըստ ֆրանսացի հարիւրապետ Անթուան Փուատըպարի, օդային ջոկատը անհրաժեշտ էր սահմանի պահպանումին համար: Հախվերդեան առաջարկած է ջոկատը լուծարել, խնդրելով արտօնել, որ սպա-

ներ եւ գինուորներ Ֆրանսա ղրկուին ուսանելու, իսկ այնտեղէն բերուին օդանաւեր եւ սարքատրումներ³⁷:

Օդային ջոկատի վերակազմութիւնը սկսած է Կարսի ազատագրումէն ետք՝ Մարտ 1919ին: Կարգատրուած են արդէն գոյութիւն ունեցող թռիչքադաշտն ու ամբարները, ստեղծուած անհրաժեշտ արհեստանոցներ, որոնք պիտի ծառայէին նոր օդանաւերու սարքատրումին համար: 1919ի վերջերուն «Վուազէն», «Մորան-Սոլնիէ» եւ «Նիւփորթ» ութը օդանաւեր կազմուեցան, թէեւ տակաւին թռչելու ի վիճակի չէին³⁸:

Մինչ այդ, խորհրդապահական աշխատանք կը տարուէր արտասահման ապրող հայ օդանաւորդներ գտնելու եւ Հայաստան փոխադրելու: Այսպէս պէտք է հասկնալ Հոկտեմբեր 1919ին Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան հետեւեալ լալոնական յայտարարութիւնը ամերիկահայ մամուլին մէջ.

«ՍԱԽԱՌՆՈՐԴՆԵՐ Կ՝ՈՒԶՈՒԻՆ

Միութիւնս՝ իրեն եղած դիմումի մը համաձայն, անմիջական պէտք ունի մէկ անլի փորձ հայ սաւառնորդներու: Տրամադրելի եղողներ թող հաճին իսկոյն հաղորդել մեզի իրենց փորձառութիւնը, տարիքը եւ Միացեալ Նահանգներէ դուրս երթալու պարագային իրենց պայմանները»³⁹:

Հնարաւոր է, որ դիմումը 9 Հոկտեմբերին Նիւ Եորք ժամանած ՀՀ վարչապետ Յովհաննէս Քաջազունիի գլխաւորած պատուիրակութենէն եկած ըլլար⁴⁰:

Ըստ Երեսույթին, փնտռուողը միայն Հիւսիսային Ամերիկայով սահմանափակուած չէր: Ըստ ՀՅԴաշնակցութեան Կարսի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ Ա. Աազեանի⁴¹, «Խայեան իր քաղաքական համոզմունքներով պարկանում էր Հ.Յ. Դաշնակցութեան: Նա վերին աստիճանի մաքուր էր, ընկերասէր եւ անձնուէր: Հոգով բանաստեղծ էր, միշտ տոգորում էր ապագայի գեղեցիկ հեռանկարներով ու խօսելիս դիմացինին ներշնչում էր յոյս ու հաւաք դէպի մեր մեծ ապագան»⁴²: Նոր Հաճընի կենսագրականի խօսքերով, Կիլիկիոյ մէջ ծառայելէ ետք, Խայեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան առիթնող իրականութենէն խանդավառ, ճամբայ կ'ելլէ ուղղակի դէպի Հայաստան, ի սպաս դնելու իր բարձր իմացականութիւնը, երիտասարդ բազուկն ու անզուգական հայրենասիրութիւնը՝ վերածնող հայրենիքին»⁴³: Այս մեկնումը, որքան ինքնաբոլս, ունեցած է եւ իր սատարողները. ըստ Աազեանի հաղորդումին, «դաշնակցական ընկերները մօտիկից ծանօթանալով Խայեանի ձգտումների եւ արժանատւութիւնների հետ, նրան ուղարկում են Պոլիս, որտեղից անմիջապէս գալիս է Երեւան եւ ապա Կարս եւ մտնում է Կարսի սաւառնակային զօրամասը կապիտանի աստիճանով»⁴⁴: Մեկնումը ստուգապէս թուագրելի չէ, բայց, հետեւելով Յովհաննիսեանի նշումին, թէ «1920 թ. տարբեր երկրներից էին ժամանում նաեւ ափացիայի ոլորտի տարբեր մասնագէտներ»⁴⁵,

կ'ենթադրենք, որ տեղի ունեցած է 1920ի սկիզբներուն, Խայեանը դարձնելով «Հայաստան մեկնող առաջին Հաճընցին»⁴⁶:

Մինչ այդ, Ղուկեան-Ռիլսկի գործուղումը էր Ֆրանսա, ուր Մարսելի մէջ գնած էր երկու «Սալմսոն» 2 A2 օդանաւեր՝ նմբակոծումի եւ հետախուզութեան նպատակով, որոնց արագութիւնը կը հասնէր ժամական 200 քիլոմետրի, ինչ որ նշանակալից էր այդ ժամանակի համար⁴⁷: Այս մակնիշի օդանաւերը 1918ին ֆրանսական եւ ամերիկեան զինուորական ուժերու կողմէ հիմնական գործածութեան մէջ էին: Օդանաւերը Պաթումէն Հայաստան ուղարկուած են 16 Յունիս 1920ին՝ Ղուկեան-Ռիլսկիի ուղեկցութեամբ⁴⁸: Պարզ չէ այս գնումին կապը Դեկտեմբեր 1919ին լոյս տեսած տեղեկատուութեան, թէ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար օդանաւ մը նուիրած էր հանրապետութեան⁴⁹:

Ըստ Պոլսոյ *ժողովուրդի Ձայնը* օրաթերթի հրատարակած թղթակցութեան, 1890ականներէն Ճիպոթի (ֆրանսական Սոմալիա) հաստատուած բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան (1874-1931) Մայիս 1920ին այցելած էր Ադըքսանդրիա, ուր տեղւոյն համայնքը երեկոյթ մը սարքած էր անոր ի պատիւ: Լրատուութիւնը կը յայտնէր, թէ «...Պ. Որբերեան երեսան անցնելու համար ճամբայ ելած է եւ իրեն հետ կը տանի Եթովպահայութեան կողմէ հայրենիքին նուիրուած երեք սաառնակներ»⁵⁰: Թէեւ յայտնի է, որ Որբերեան Հայաստան հասած չէ, այս առաքելութեան մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ կը պակսին: Ուշագրաւ է, որ եգիպտահայ Արեւ երկօրեայի տեղեկագրութիւնը այդ երեկոյթին մասին օդանաւի ակնարկութիւն չունի⁵¹:

Հայաստան գնած էր որոշ քանակութեամբ օդանաւեր Անգլիայէն, որոնք 1920ի սկզբնաւորութեան Պաթում կանգնած էին, սակայն Հայաստան չփոխադրուեցան⁵²: Ասիկա հետեանք էր անգլիական երկդիմի քաղաքականութեան, ուր արտաքին գործոց նախարարութեան հայանպաստ վերաբերմունքին կը հակադրուէր Ուինսթըն Չըրչիլի գլխատրած պատերազմական նախարարութեան խիստ վերապահ կեցուածքը Հայաստանի հանդէպ⁵³:

1920ի այդ օրերուն, մինչ օդանաւերու մասին լրատուութիւններն ու խօսակցութիւնները իրարու կը յաջորդէին, պոլսաբնակ Հօրիօն (Յարութիւն Արսլանեան, 1894-1953) հայ օդանաւորդներուն նուիրուած սիւմանթոյաշունչ բանաստեղծութիւն մը կը հրատարակէր.

Դէպի շանթ'րն, ամպերու մտերմութիւնն որոնել...

Ու ինչպիսի կոյս երկինքներու, երգերու...

Եւ լուսայորդ ըստինքներէն արփիին

Ըմպել հիւսիսն արարչագործ բարբերուն...

Ու դէպի՝ ի վեր...: Մայթերէն ու գեղեցիկ մարգերէն

Արցունքներով գեղեցիկ ժլպիպներով կը հետեւինք թըռիչքիդ...:

Ու զերդ հողն՝ որ կու տայ ուժ սաղարթագեղ ծառերուն,

Մենք բոցն ահա՝ կ'արծարծենք ազնւագեղ ճիգերուդ:

Դէպի վե՛ր. ու միջոցին մէջ արգանդին հըրավառ,
Նըպապական խորպակուած ժայռերուն վրայ՝ վեհօրէն
եռագոյնին մըխէ՛ ծողն
Ու խօլարշաւ՝ բացաստանէ բացաստան,
Հերկէ եթերն հրկիզող կըռիւնչներով գործիքիդ...:

Ու արշաւէ եւ արշաւէ՛, հոգ չէ որ
Թըռիչքներուդ կորսըփն հեքքերն անդորր ու զըարթ.
Ալիքներն ալ չենք գիտեր շարժումներուդ գեղեցիկ,
Կը հեքեքինք լոկ յոյսերով, երազներով բոցերով
Մեր հաւատքին ու մըլտքին...:

Ահա դափնին, զոյգ աղջիկները չքնաղ
Հայտնիները հպարտ վերադարձիդ սպասող
Պիպի հիանն քեզ համար.
Օ՛ն թըռիչք մ'ալ, վերեք մը ելըս հուժկու
եւ հոյագեղ պարուանդանիդ վրայ լուռ եւ ծընրադիր,
Աղօթելով, աղօթելով համբուրէ
Սկուները սուրբ մեռեալներուն մեր անմահ...⁵⁴:

1936ին Խայեանի մասին գրուած հետեւեալ տողերը բանաստեղծական թիւիչքը եւ հրապարակախօսական զգացումը խառնած են իրականութեան հետ հեռաւոր աղերս ունեցող տուեալներու.

Հանրապետական Հայաստանի ամենէն փայլուն եւ երջանիկ օրերուն, 1919 թուականին, մեծ կարօտով եւ խանդով հասնելով իր երազներու եւ պաշտամունքի ուխտավայր Հայաստան Աշխարհ, գրկաբաց եւ ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանայ հայրենի հանրապետական կառավարութեան կողմէ եւ հայկական բանակի զինուորական բարձրաստիճան սպայի պաշտօնով, անմիջապէս ու մեծ եռանդով կը նուիրուի իր սիրած եւ երազած գործին, - հայկական բանակի զինուորական սաառնակներու բաժնի ստեղծման եւ կազմակերպութեան վեհ նպատակին⁵⁵:

Արդարեւ, այս տողերէն կը հասկցուի, որ Խայեան նախաձեռնած է այդ բաժնի ստեղծումին ու կազմակերպումին, ինչ որ, ինչպէս վերը տեսանք, ճիշտ չէ: Այս շփոթը պիտի յարատեւէր յետագայ տասնամեակներուն ու հասնէր մինչեւ մեր օրերը:

Աագեան, որ Կարսի մէջ իր կուսակցական դիրքով հաւանաբար Խայեանի մօտ եղած էր, գրած է անձնական ծանօթութենէ ըխած ու աւելի ճիշտ երանգով տողեր, եթէ բացառենք «արգենտինեան ճոխ եւ հարուստ» միջոցներուն ակնարկութիւնը, զոր Խայեանի անձնական փորձառութիւնը կը բաւէր հերքելու.

Արգենտինեան ճոխ ու հարուստ միջոցներից յետոյ, մեր խղճուկ սաառնակալին պայմանները նրա մէջ նոր խանդ ու եռանդ են մտցնում: Իբրեւ վերին աստիճանի ջերմ հայրենասէր եւ զգայուն սիրտ ունեցող մարդ, նա աշխատում էր

անպայման բարձրացնել Հայաստանի սաառնակային գործը: Եթէ Հայաստանում չկային կարգին ու սարքին ապարարտներ, սակայն նա աշխատում էր ստեղծել այն, եթէ ոչ լայն չափով, գոնէ բարոյական ազդեցութեան համար, որը թշնամուն զգալ պէտք է տար մեր ուժի գերազանցութեան նշանակութիւնը, իսկ հայ ժողովրդին ներշնչէր ինքնավստահութիւն: Եւ հենց այս մօտիւններն էին, որ նա առիթը բաց չէր թողնում իր կեանքի գնով թոյլ տալու⁵⁶:

Այդ առիթներէն մէկուն ընթացքին էր, որ «*առփու մը, սակայն, աւա՛ր, Կարսի մէջ, պետական սաառնակով թոյլ տալու կարգաւ պահուն, յանկարծ կը խանգարուի սաառնակի շարժիչը (...)* եւ Միհրանի անշունչ դիակը կը գտնուի ջախջախուած սաառնակի կտորներուն տակ...»⁵⁷: Եթէ մինչեւ հիմա, ինչպէս սոյն ուսումնասիրութեան սկիզբը ըսինք, Խայեանի մահուան թուականը կը համարուէր 1919 թուականը⁵⁸, ժամանակակից մամուլի քննութիւնը այժմ թոյլ կու տայ սրբագրել այս թիւրիմացութիւնը:

Արդարեւ, Աագեան գրած է, թէ 22 Յուլիս 1920ին, «*փորձնական թոյլ տալու կարգաւ վայր ընկաւ օդաչու Մ. Խայեան եւ անմիջապէս վախճանուեց: (...) Խայեանի մահը խորը վիշտ պատճառեց նրան ճանաչող Կարսի հասարակութեանն ու նրա լծակից սպաներին եւ զինուորներին*»⁵⁹: Գոժը, բնականաբար, առաջին հերթին յաջորդ օրը լոյս կը տեսնէր Կարսի «բանտորա-գիւղացիական օրաթերթ» *Աշխատարարի Ձայնի* մէջ, որ «Կարսկոօպ-Կօօպերատիւ Միութեան հրատարակութիւն» էր: Երկու օր ետք, կարգը հասած է Երեւանի թերթերուն: Դաշնակցական *Յառաջը* եւ ռամկավար *Հայաստանի Ձայնը* հրատարակած են Հայաստանի Հեռագրական Գործակալութեան (ՀՀԳ) 22 Յուլիս թուակիր հեռագրաւորը: Ամենայն հաւանականութեամբ, լուրերը լատինատառ կը հաղորդուէին, որուն հետեւանքով, Խայեանի անունը (թերեւս Hayian տառադարձուած) սխալ տպուած է: «*Այսօր Կարսում վայր ընկաւ մեր սաառնակը. օդաչու պորուչիկ Հացեան ջարդուեց եւ ուշքի չգալով վախճանուեց*», գրած է *Յառաջը*⁶⁰, իսկ *Հայաստանի Ձայնը* նոյն բառերը գործածած է՝ «Հայեակ» (sic!) մականունով⁶¹: Միեւնոյն սխալագրութիւնը պատահած է 25 Յուլիսին, երբ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Երեւանի պաշտօնաթերթ *Ժողովուրդը* եւ Թիֆլիսի դաշնակցական պաշտօնաթերթ *Նոր Աշխատարարը* միեւնոյն հեռագրաւորին հետեւելով կը գրէին.

Երէկ [sic] Կարսում վայր է ընկել մեր սաառնակը, օդում թռչած միջոցին, օդաչու պարուչիկ Հայեանը ջարդուած է եւ ուշաթափ եղած, ու քիչ վերջ վախճանուած⁶²:

Պարսից հեռագրում են, որ օդաչու պարուչիկ Հացեանը թոյլ տալու կարգաւ ընկաւ սաառնակից, եւ գիտակցութեան չգալով վախճանուեց⁶³:

Ասիկա կը թուի ըլլալ այն պարագաներէն, երբ գումարուող պատահականութիւնները հաւաքական անփութութեան կերպարանքը կը ստանան: Ճակատագրի հեգնանքով, իր հայրենիքին ծառայութեան կեանքը տուած

Խայեանի մահուան բօթը սխալ անունով արձանագրուած է արեւելահայ մամուլին մէջ (քացառութեամբ՝ Կարսի տեղական օրաթերթին), մինչ նոյնքան զարմանալիօրէն, դէպքին հետ միայն միջնորդաւորուած առնչութիւն ունեցած արեւմտահայ մամուլի պարագան տարբեր եղած է: Արդարեւ, դէպքէն տասը օր ետք, Պոլսոյ դաշնակցական օրաթերթը՝ *Ճակատամարտ*, ՀՀԳԿ վկայակոչելով, լուրը կը հաղորդէր ճիշտ անունով, թէւ այս անգամ սխալ թուագրումով:

Յուլիս 24ին շաբաթ օր Կարսի մէջ վար ինկած է մեր սաառնակներէն մէկը, օդին մէջ փորձեր կատարած միջոցին: Օդաչուն ենթասպայ Պ. Խայեան ծանրապէս վիրատուրուած եւ քիչ վերջը մեռած է⁶⁴:

Ըստ երեսոյթին, *Ճակատամարտ* աղբիւր հանդիսացած է ֆրանսահայ *Վերածնունդ* շաբաթաթերթի (որ այդ ժամանակ դաշնակցական թեքում ստացած էր) լրատուութեան գրեթէ երեք շաբաթ ետք. «*Յուլիս 24ին Կարսի կողմերը սաառնակի փորձեր կատարած պահուն ինկած եւ մեռած է ենթասպայ Միհրան Խայեան*»⁶⁵:

Կը կարծենք, որ պէտք է խիստ վերապահութեամբ մերժենալ 1936ին Նոր Հաճընի մէջ լոյս տեսած հետեւեալ տողերուն, յատկապէս այն պնդումին, թէ ամբողջ հայ մամուլը եղբարբախտ օդանաւորդին պատկերը սուգի երիզով հրատարակած է ու անոր յիշատակին սինականեր նուիրած:

Մեծ հերոսի մահուան բօթը կայծակի արագութեամբ կը հասնի ամեն կողմ, ցնցելով հանոր հայրութեան հոգին եւ փղծկեցնելով բոլոր հայորդիներու սիրտը: Հայաստանի եւ արտասահմանի ամբողջ հայ մամուլը՝ սեւերով շրջանակեց իր պատկերը եւ ամբողջ սինականեր նուիրեց իր յիշատակին, ողբալով անփոխարինելի մեծ կորուստը հայ ազգին եւ ներթողելով անմահ փառքը Հայաստանի երիտասարդ եւ խոստմնալից սպային, որ ծաղիկ հասակի մէջ Հայաստանի հողին վրայ զոհաբերուող առաջին հայ սաառնորդը հանդիսացաւ⁶⁶:

Արդարեւ, բացի Կարսի *Աշխատատրի Ձայնի* հասկնալի պարագայէն, կարելի է ըսել, թէ Խայեանի մահը աննշան լրատուութեան արժանացած է արեւելահայ թէ արեւմտահայ վերոյիշեալ վեց թերթերուն մէջ: Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, ո՛չ *Հայրենիքը* եւ ո՛չ ալ *Կոչնակը* լուրին կամ Խայեանին անդրադարձած են (*Ասպարէզի* 1920ի հաւաքածոն մեզի հասանելի չէ): Մամուլի մեր քննութիւնը բնականաբար մասնակի է, եւ անհաւանական չէ, որ այլ թերթեր եւ նոյն համառօտ ձեւով լուրին տեղ տուած ըլլան, քանի որ այդ ժամանակ (յատկապէս՝ հայ իրականութեան մէջ) օդանաւերու աշխարհին հետ կապուած լրատուութիւնը տարաշխարհիկ իրադարձութիւն կը նկատուէր: Սակայն, կարելի է հիմնաւոր կերպով բացառել Խայեանի մահը համազգային սուգի առարկայ եղած ըլլալու իրողութիւնը:

1922ին Թեոդիկ իր հռչակաւոր տարեցոյցին մէջ, «Մարդիկ եւ Մակդիրք» խորագրուած յօդուածի մը ներքեւ անոր հետ կապ չունեցող երկու

լուսանկարի տեղ տուած էր: Անոնցմէ մէկը «Դ Սաւառնորդ Միհրան Խայ-
նան» մակագրութիւնը կը կրէր, եւ հետաքրքրական է, որ ան լոյս տեսած է
առանց բացատրութեան⁶⁷: Խայնանի անունը այլապէս բացակայ է տարե-
ցոյցի այդ թէ յաջորդ հատորներէն:

Խայնանի մահը անուղղակի կապ ունեցած է այն բանակցութիւններուն
հետ, զորս Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան եգիպտոսի
շրջանակը Ապրիլ-Օգոստոս 1920ին վարած է տեղոյն անգլիական զին-
ուորական իշխանութեանց հետ՝ օդանաւեր ձեռք բերելու համար: *Ժողո-
վորդի Ձայնը* կը հաղորդէր, որ կուսակցութիւնը 50 օդանաւ պիտի նուի-
րէր Հայաստանին, որոնցմէ տասը «արդէն գնուած են եւ պիտի դրկուին
անմիջապէս անելի մօտ եղող հայաբնակ շրջան մը, ուր ինքնապաշտպա-
նութեան կոռի կը մղուի»: Խօսքը, ի հարկէ, Կիլիկիոյ մասին էր: Լրատուու-
թիւնը կ'աւելցնէր, թէ այս աշխատանքին համար, ան «օգտուած է[ր] Հա-
յութեան հերոսական ճիգերը մեծապէս գնահատող բարձրաստիճան օ-
գտար անձնատրութեան մը բարեացակամութենէն»⁶⁸: Զմիւտնիոյ Արեւել-
եան Մամուլը, սակայն, երեք օր ետք կը գրէր, որ կուսակցութիւնը «40է
անելի սաւառնակներու գնումը յաջողցուցած էր անգլիական կառավարու-
թենէն» եւ այս յաջողութիւնը մեծ մասով պարտական էր Պօղոս Նուպար-
ին, որ դիմումներ ըրած էր Անգլիոյ արտաքին գործոց եւ պատերազմա-
կան նախարարութիւններուն⁶⁹: Հետաքրքրական է նշել, որ ամիս մը ետք,
կուսակցական առաջին պաշտօնական գեկոյցը եգիպտոսի մէջ տակաւին
գաղտնապահօրէն կը նշէր, թէ գործարքը կարելի եղած էր «շնորհիւ Հա-
յաստանի համակիր հզօր Տէրութեան մը անգնահատելի բարեացակամու-
թեան»⁷⁰: Այլեւս խօսք պիտի չըլլար Կիլիկիա դրկուելիք օդանաւերու մա-
սին, ինչ որ հաւանաբար արդէն ծախողութեան մատնուած էր:

Այդ բանակցութիւններուն հետեանքով, կուսակցութիւնը գնած էր 20
օդանաւ, այսպէս կոչուած «Ռամկավար Օդային Տորմիդ»ը, իւրաքանչիւրի
դիմաց 100 եգիպտական ոսկի վճարելով՝ 1000-2000 ոսկիի բուն միջին
արժեքին փոխարէն: Տարբեր նւիրատուներու կողմէ հայթայթուած գու-
մարը կէսառկէ վճարուած էր Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1920ին: Երկու տարի
ետք լոյս տեսած հաշուետուութիւնը կը հաղորդէր, թէ օդանաւերու գնու-
մին ժամանակ, կուսակցութիւնը դիմած էր Մ. Նահանգներ եւ Զմիւտնիա,
որպէսզի օդանաւորդներ մարգելու աշխատանք տարուէր: Այդ օրերուն,
Յովհաննէս խան Մասեհեան յայտնած էր՝ ակնարկելով Խայնանի մահ-
ուան. «Ընդամենը հինգ սաւառնորդ ունէինք հոն, որոնց մէկը մեռաւ (...)
հիմա միայն չորս կը մնան, ուրեմն ովքե՞ր պիտի վարեն ձեր խրկելիք սա-
ւառնակները»⁷¹:

Թէեւ յայտարարուած է, թէ խորհրդայնացումը կանխած էր այս ծրագ-
րին իրականացումը, բրիտանական փաստաթուղթերու մանրամասն քն-
նութիւնը Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի կողմէ ցոյց կու տայ, որ օդանաւերու
գնումը իրականութեան մէջ ծախողած էր միջգերատեսչական պայքարի

պատճառով. «Օգոստոս 1920ին, պայմանները այնքան վճռականորեն փոխուած էին Կովկասի մէջ, որ արտաքին գործոց նախարարութիւնը այլեւս հարցը չէր ուզեր հետապնդել: RAFի (Արքայական օդուժ) տելորդ օդանաւերը երբեք պիտի չյայտնուէին Հայաստանի երկինքին վրայ»⁷²:

1922ին 10 «Արմսթրոնկ-Ուիթուորթ» եւ 10 S.E. մականիշով օդանաւերը կը մնային Մուսսքէր Ապոլփրի մարզարանը, իսկ մեքենաները՝ Ապպասիէ: Ըստ 1922ի հաշուետուութեան, «կուսակցութիւնը շարունց աշխատեցաւ սաւառնակները վերադարձնել կամ ծախել եւ անոնց փոխարժէքը Հայաստանի պէտքերուն յարկացնել, այս մասին նուիրապունքնու համաձայնութիւնը ստանալէ վերջ, բայց չի յաջողեցաւ, վասն զի ասանկ ձեռնարկ մը հազարաւոր դժուարութիւններով շրջապալուած է»⁷³: Այդ օդանաւերուն կամ անոնց դիմաց վճարուած գումարին (որուն ստացագրերուն հայերէն թարգմանութիւնն ալ տպուած է) ճակատագիրը անյայտ մնացած է⁷⁴:

Յստակ չէ, թէ ի՞նչ էր Հայաստանի օդային ուժերուն իրավիճակը անկախ հանրապետութեան գոյութեան վերջին ամիսներուն: Ըստ Յովհաննիսեանի, 1920 Մայիսէն մինչեւ Կարսի անկումի նախօրեակին «ափաջոկալը վերանորոգել է 6 սաւառնակ, դրանցից մի քանիսը պտուղակների պարճառով թռիչքներ չէին կատարում»⁷⁵: Իսկ այնուհետեւ իրատարակուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, ան նշած է, թէ հայկական ռազմական օդանաւերու քանակը մինչեւ 12ի հասած է, որոնք «1920թ. թուրք-հայկական պայքարազմում կատարել են շուրջ 30 ուժանցում», բայց Կարսի անկումի օրերուն երկու օդանաւ կար, որոնցմէ միայն մէկը կը գործէր, ըստ Կարսի օդանաւային ջոկատի զինուոր Արամ Ռաֆայէլեանցի: Սակայն, բացառուած չէ, որ այդ օդանաւերը Ալեքսանդրապոլ գտնուէին կամ օգտագործուէին հաղորդակցութիւններու համար⁷⁶:

Իսայեանի մահուան լուրը Պոնտոս Այրէս հասած է Սեպտեմբեր 1920ի ընթացքին: Հոկտեմբերի սկիզբը, ՀԲԸՄի վարչական ժողովին նիստը կ'արձանագրէր.

Ընկերութեանս անդամ Պ. Միիրան Իսայեան որ 1918ին կամաւոր մեկնած էր Կիլիկիա եւ անկէց ալ անցած էր Հայաստան իբր «Ամիատոր», վերջերս լրագրերու մէջ հասած լուրերուն համեմատ արկածով մը օդանաւէն իյնալով մեռած ըլլալը հաստատուեցաւ: Ուստի եղբայրը Պ. Գրիգոր եւ հօրեղբորորդին Պ. Պաղտասար Իսայեաններուն մէկ մէկ ցաւակցական նամակներ գրուեցան⁷⁷:

Նոյն օրը գրուած ցաւակցական նամակներէն առաջինը կու տանք ստորեւ.

«Մեծապատիւ Տէր Գ. Իսայեան եւ համեստափայլ Տիկին Ռ. Իսայեան
Յարգելի ընկեր եւ ընկերուի

Սրտի անհուն կսկիծով իմացանք դառնաղէտ եւ արկածալի մահը Ձեր սիրելի եղբոր եւ մեր անձնուէր ընկեր Պրն. Միիրան Իսայեանի:

Այո՛, դառն եւ անտանելի է ընկերոջ անակնկալ կորուստը, սակայն հայրենիքի հարազատ զաւակը, զոհաբերութեան դաշտին մէջ կատարեց իր պարտականութիւնը[.] ուրեմն անմահ պիտի մնայ անոր Ս[ուրբ] Յիշատակը վերածնող հայրենիքի պատմութեան էջերուն եւ նոյնպէս բոլոր Բարեգործականի ընկերներու սրտին մէջ:

Ուստի մասնաճիւղիս ամբողջ անդամներու թէ վարչութեան կողմանէ մեր ցաւակցութիւնը կը յայտնենք: Ընդունեցէք ընկերական, թախծալից ցաւակցութեան արտայայտութիւնը:

Մնամք յարգանքօք

Ի դիմաց Տեղ. Մասնաժողով[ի]

Կ. Յ. Յովհաննէսեան Յ. Յ. Պարգեւեան»⁷⁸

Խայեանի մահը ժամանակի ընթացքին, ինչպէս վերը տեսանք, չափազանցուած, ինչպէս նաեւ այլափոխուած տեղեկութիւններու տեղի պիտի տար: Այդպիսի պարագայ մը կը ներկայացնէ Եղիշէ Չարենցի մտերիմներէն Աշոտ Փալանջեանի՝ բանաստեղծին նուիրուած յուշերուն հետեւեալ դրուագը.

Դաշնակցականները Կարսում ունէին ամերիկացիներից նուէր ստացած մի կիսաւեր ինքնաթիռ, որը մէկ-մէկ սաւառնում էր քաղաքի վրայ ու զարմանք պատճառում շատերին: Ինքնաթիռը վարում էր Բուդղարիայից թէ Ռումինիայից Կարս եկած մի երիտասարդ օդաչու, որն իր բաճկոնի վրայ կպցրած ունէր բազմաթիւ անհասկանալի կրծքանշաններ:

Մի օր էլ տեղի ունեցաւ անսպասելիւն, անելի ճիշտ՝ սպասելիւն. հերթական թռիչքի ժամանակ օդաչուն իր այդ կիսախարխուլ ինքնաթիռով վայր ընկաւ քաղաքի կենտրոնական թաղամասերից մէկի վրայ ու մեքենայի հետ միասին ջախջախուեց: Այդ էր ամերիկեան “բարերարների” մատուցած ծառայութիւնը: Նկարագրուած դժբախտ դէպքն ունեցաւ նաեւ իր միւս կործանարար հետեւանքը՝ ինքնաթիռն աներեց մի խեղճ ռանչպարի գոմն ու փլատակների տակ առաւ նրա միակ կովը:

Օդային այդ աղէտի առթիւ Եղիշէն սրախօսեց.

- Դաշնակցականների ռազմա-օդային նաւատորմը խորտակուեց...⁷⁹:

Անշուշտ, հեզնախառն այս տողերուն մէջ յիշուած «երիտասարդ օդաչուն» միայն Խայեանը կրնար ըլլալ, թէեւ քիչ հաւանական կը նկատենք, որ ան Պալքաններէն հասած ըլլար Հայաստան, փոխանակ Պոլսոյ ճանապարհով, ինչպէս գրած էր Աւագեան մահուան ժամանակ: Բայց որեւէ փաստ չկայ, թէ անոր վարած օդանաւը անկախ Հայաստանին տրամադրուած էր Միացեալ Նահանգներու կողմէ:

Հարգան, որ Արժանթին հաստատուած էր Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, 1932ին լոյս կ'ընծայէր սիամանթոյական ռճով բանաստեղծութիւն մը, ծօնուած՝ «Կարսի մէջ ինկած Հաճընցի սաւառնորդ. Միհրան Խայեանի անմոռաց յիշատակին»⁸⁰, զոր պիտի ընդգրկէր իր հատորին մէջ չորս տարի ետք.

Արշալոյսն էր որ,

Արեւէն պեղուած հրեղէն կոթողի մը պէս,
Թարմ հողակոյտիդ վրայ հրաշափառօրէն կանգնած,
Եւ արիւնաներկ արեւ մը իբրեւ դափնի կրող զոյգ թեւերէն վար՝
Յուտթի լանջքին մերկութիւնը ծիածաններու մէջ սքօղելէն,
Իր վարդապառ շրթներով չորս հորիզոններու այսպէս պարզամեց.-
«Այսօր սիրտս՝ իբրեւ վառուող անմահ դափնի՝ ընծայ անո՛ր,
Որ իր սիրտը Ազատութեան իբրեւ դափնի ընծայեց:
Այսօր սիրտս՝ արփիածին փիւնիկի ճաճանջեղէն թեւեր առած՝
Թո՛ղ հերոսի լուսեղէն փառքն երգէ անո՛ր,
Որ փառքի առաւօտ մը,
Սաառնակի մը պողպատէ թեւերով՝
Հայրենի երկինքներու գեղեցկութեան մէջ,
Վերածնութեան երգի մը պէս սաառնեցաւ:
Եւ անո՛ր, որ Յեղին սիրտէն պոկուած ողջոյնի մը պէս,
Դէպի արեւ իր արշափն մէջ,
Հայաստանի հողին վրայ եւ Հայաստանի եռագոյնին ծալքերուն տակ,
Իբրեւ Հայաստանի զինուոր ինկող առաջին սաառնորդն հանդիսացաւ,
Անո՛ր,
Իմ մայրական սիրտս կարօտ՝ հրաշափոխուած եռագոյնի՝
Իբրեւ պատանք եմ ծօնած,
Հողի՛ն մէջ իսկ իր հողեղէն մասունքը՝
Գուրգուրանքով յաւերժապէս գգուելու...»⁸¹:

Իսկ 1936ին, տեղական հայրենասիրութեամբ տոգորուած իր կենսագրական տողերը «հաճընցի մեծ հերոսի յիշատակին» պիտի եզրափակէր այն յորդորով, թէ «ապագայ սերունդին կ'իյնայ յաւերժացնել իր սուրբ յիշատակը, կանգնեցնելով մարմարէ փառատր կոթող մը, հայրենի այն հողին վրայ, ուր ան ինկաւ պէմուրագ»⁸²:

Անշուշտ, այդ թուականին նման յորդորներ երազներու շարքին կը պատկանէին: Սակայն, 1966ի պետական հարուածէն ծնած Արժանթինի զինուորական կառավարութիւնը, եթէ ոչ մարմարեայ, գէթ թղթեայ կոթող մը պիտի կանգնեցնէր՝ յաւերժացնելով Խայեանի յիշատակը, որուն առաջին փուլը պիտի զուգահիւսէր, պատահականօրէն, անոր մահուան 50րդ տարելիցին: Արդարեւ, նախագահ Զօր. Խուան Քարլոս Օնկանիա (1966-70) 21 Յունուար 1970ին կը վաւերացնէր ու կը հրապարակէր թիւ 18.559 պետական օրէնքը: Օրէնքին առաջին յօդուածը կը հաստատէր «Արժանթինեան օդանւորութեան ռահմիթայ» ("Precursor de la aeronáutica argentina") տիտղոսը՝ ի պատիւ բազմաթիւ անձերու, որոնք 1907էն զինուորական ու ոչ-զինուորական ասպարէզով իրենց ներդրումը ունեցած էին երկրի օդանւորութեան զարգացումին մէջ: Երկրորդ ու երրորդ յօդուածները կը հաստատէին «Երախտաւոր»ի եւ «բարեգործ»ի տիտղոսները: Երեք յօդուածներուն մէջ յիշուող ու մեծարուող անձերը թոշակ մը կը ստանային, որ ժառանգական չէր՝ ոչ-զինուորականներու պարագային:

Երկու տարի ետք, օրէնքին բարեփոխումը տեղի ունեցաւ Օսկանիայի յաջորդներէն Զօր. Ալեխանտրօ Լանուէի (1971-73) կողմէ: 18 Յունուար 1972ին հրապարակուած թիւ 19.422 պետական օրէնքին երրորդ յօդուածին չորրորդ ենթաբաժինը կը յիշէ այն անձնակազմը, որ «*իր քանքերով նպաստեց ամրագրելու եւ թափ փալու նորաստեղծ ազգային օդանատրոդութեան՝ որպէս աշակերտ, օդաչու կամ օդապարիկի վարիչ, կամ արհեստագիտական անձնակազմ իր գործունէութեամբ, եւ օդային գործողութիւններուն կարելիութիւն տրուաւ՝ ուղղակի մասնակցելով անոնց գործածած օդանաւերուն պարտաստութեան, պահպանումին կամ նորոգման*»: Այստեղ է, որ «Արժանթինի օդանատրոդութեան բարեգործներ»ու ցանկին մէջ յիշուած է Միհրան Խայեանը հետեւեալ ձեւով.

“D. Miram Jaíam. Piloto Aviador N° 138: 5 de febrero de 1918. Falleció en accidente de aviación en la 1ª Guerra Mundial”⁶³

(«Տ[իար] Միհրան Խայեան: Օդաչու թիւ 138՝ 5 Փետրուար 1918: Օդային արկածով մահացած է Ա. Աշխարհամարտին»):

Այս տեղեկութիւնը, ըստ երեւոյթին, կ'ամփոփէ արժանթինեան պետական տոմարներուն ունեցած տուեալները: Արդարեւ, Ա. Պիետմա, որ հաւանաբար նոյն արխիւային աղբիւրներէն օգտուած է, Խայեանի վախճանին մասին ընդամէնը գրած է. «*Դաշնակիցներու օդուծին կամատր արծանագրուելով, Եւրոպա փոխադրուած է, անոր միանալէ քիչ ետք մահացու արկածի մը զոհ դառնալով*»⁶⁴: Պէտք է ենթադրել, որ Խայեան տեղեկացուցած էր իր կամատր արծանագրուիլը ֆրանսական բանակին (որուն մաս կը կազմէր Հայկական Լեգէոնը), որուն միացած է անյայտ աղբիւրի մը տեղեկութիւնը արկածահար մահուան մասին՝ առանց մանրամասնելու ժամանակն ու վայրը:

Արժանթինեան ժողովրդավարութեան կարճատեւ վերականգնումին (1973-76) յաջորդած է պետական նոր հարուած մը 1976ին: Զինուորական նոր վարչակարգը վարած է եռանդամ *խունթա* մը, եւ արիւնալի եօթնամեակը ընորոշուած է տասնեակ հազարաւոր քաղաքական զոհերով: Այդ ժամանակաշրջանին, ինչպէս պատահած է նման աղիթներու, արժանթինահայ համայնքը քանացած է օրինատր քաղաքացիի իր կերպարը անսասան պահել՝ անհրաժեշտ յարաբերութիւններ մշակելով օրուան վարչակարգին հետ: Այս ծիրին մէջ, խունթայի անդամներէն ծովակալ Արմանտօ Լամպրուչիինի 14 Դեկտեմբեր 1979ին հայ համայնքին կողմէ մեծարանքի ճաշկերոյթի մը արժանացած է Պուենոս Այրէսի Միխթարեան Վարժարանին-մէջ: Միխթարեան միաբանութեան վեներտիկեան պարբերաթերթ *Հայ Ընտանիքին* մէջ լոյս տեսած բառական մանրամասնեալ թղթակցութիւն մը մէջբերած է Լամպրուչիինի ճառէն ընորոշ հատուածներ: Ան ի միջի այլոց ողջունած է «հերոսի մը յիշատակը», որ «թէւ օտար մըն էր մեզի համար», բայց դարդած էր օտար ըլլալէ, «*երբ հետեւեցաւ պաշտօնապէս մեր մասնագիտական հասարակութիւններէն մէկուն*»: Բանախօսը կ'ակնարկէր

Միհրան Խայեանին՝ «ստեղծողը Հայաստանի Անկախ Հանրապետության Օղոմփն», անցնելով, որ «անոր հերոսական մահուան 60րդ յիշատակը երեկ կատարեց Հայ Համայնքը»: Ձինոտրականը այնուհետև Խայեանի օրինակով կ'անդրադառնար Արժանթինի դերին իբրեւ անտեսաց երկիր՝ աշխարհի տարբեր անկիւններէ գաղթական, փախստական ու հալածուած մարդոց համար⁵: Նկատի ունենալով, որ արժանթինեան աղբիւրներուն անյայտ մնացած են Խայեանի մահուան պարագաներն ու Հայաստանի մէջ կարճատեւ գործունէութիւնը, պէտք է ենթադրել, որ Համարուշինի այդ տեղեկութիւնները ստացած է համայնքային աղբիւրէ մը: Այդ աղբիւրը, ամենայն հաւանականութեամբ, օգտուած է Հասսանեանի դեռեա անտիպ ու քանի մը շաբաթ ետք լոյս տեսած յօդուածէն, սպանեղէնով առաջինը՝ Խայեանի մասին, հոգ չէ թէ կարգ մը թիրիմացութիւններով, որոնք կը բխէին Հարգանի 1936ի յօդուածէն:

Դեկտեմբեր 1979ի յիշեալ ոգեկոչումէն առաջ տեղի ունեցած է ուրիշ ոգեկոչում մը, որուն մասին կ'իմանանք վերոյիշեալ թղթակցութեան կողքին տպուած գրութենէ մը. «Հայաստանի Հանրապետության Օղոմփ հիմնադիր եւ հրամանաւար՝ Հաճընցի Միհրան Խայեանի մահուան 60րդ տարեդարձը, եւ Հաճընցի անմահ հերոսներուն յիշատակը մեծ հանդիսութեամբ եւ շուքով կատարուեցաւ 15 Հոկտեմբեր 1979ին, Պուենոս Այրէսի մէջ»⁶: Այնուհետև միայն ամփոփուած են Խայեանի կեանքին մանրամասնութիւնները, որոնք Հասսանեանի վերոյիշեալ յօդուածէն քաղուած ըլլալու են նաեւ: Զարմանալիօրէն, ո՛չ «հանդիսութեամբ եւ շուքով» կատարուած այդ ձեռնարկը եւ ո՛չ ալ Համարուշինի յիշած ոգեկոչումը (ընդհանրապէս, Համարուշինիի հետ հանդիպումը, որ կարեւոր էր համայնքի տեսակէտէն, լրատուութեան արժանացած չէ) տեղ գտած են *Արմենիա* օրաթերթի Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1979ի թիւերուն մէջ: Հաճընի Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան պաշտօնաթերթը՝ *Նոր Հաճընը*, նոյնպէս լուրսութեամբ անցած է անոնց վրայէն:

Մահուան հարիր արմատակի նախօրեակին, Հայաստանի օղոմփ առաջին զոհ՝ 28ամեայ Միհրան Խայեանի անունն ու կերպարը արժանի են թէկուզ եւ համեստ տեղ մը գտնելու անոր տարեգրութեան մէջ, ինչպէս որ արդէն գտած են արժանթինեան օդանւորդութեան պատմութեան մէջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Անհասկնալի պատճառներով, Կարս տպուած մահախօսականը յիշած է Ատանան իբրեւ ծննդավայր (Ա. Աագեան, «Միհրան Խայեան», *Աշխատատրի Զայն*, 23 Յուլիս 1920, էջ 1):

² Արծրուն Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Օղոմփը», *Հայ Զինուոր*, 29 Սեպտեմբեր-5 Հոկտեմբեր 2011 (www.hayzinvor.am/6353.html) :

- 3 * * *, «Միհրան Խայեան (Կենսագրութիւն)», *Նոր Հաճըն*, Նոյեմբեր 1936, էջ 4-5 (այսուհետեւ՝ «Միհրան Խայեան»): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Անտիս Հաճեանին՝ այս յօդուածը տրամադրելուն համար:
- 4 Հմմտ.՝ Carlos Luis Hassassian, “El Perfil Heroico del Comandante Mihran Jaian”, *Արմենիա*, 12 Յունուար 1980, էջ 2: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք եղուարդ Գոգանեանին՝ այս յօդուածը տրամադրելուն համար: Հարգան *Նոր Հաճընի* առաջին խմբագիրը եղած է՝ հիմնադրութենէն (1933) մինչեւ 1940 (*Նոր Հաճըն Պարմագիրք, 1921-1973*, Հրատ. Հաճնոյ Հայր. Ընդհ. Միութեան Կեդր. Վարչութեան, Պոննոս Այրէս, Տպ. «Արարատ», 1974, էջ 193. հմմտ.՝ Վարդան Մատթէոսեան, *Հարապիտ Կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի Մէջ Սկիզբէն Մինչեւ 1950*, Անթիփաս, Տպ. ՄՏԿԿ, 2005, էջ 203-4): Մահախօսականը տե՛ս՝ «Արամ Տումանեան (Մահուան 40ին առթիւ)», *Նոր Հաճըն*, Հոկտեմբեր 1971, էջ 312:
- 5 Յ. Պ. Պողոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պարմութիւնը եւ Շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայկական Գիտերը*, Լոս Անճելըս, [Հրատ.] Հաճընի Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւն, 1942, էջ 831:
- 6 Պողոսեան, էջ 794-5:
- 7 Բարսեղ Մ. Էօրէճեան, «Խապրիկներ Պոննոս-Այրէսէն», *Հայրենիք*, 11 Հոկտեմբեր 1918, էջ 2:
- 8 Antonio M. Biedma R., *Crónica Histórica de la Aeronáutica Argentina*, tomo segundo, Buenos Aires, Círculo de Aeronáutica, 1969, էջ 262:
- 9 Hassassian, “El Perfil Heroico”, էջ 2: Բացառուած չէ, որ ծննդեան 1894 թուականը շինծու եղած ըլլայ, թրքական զինուորական ծառայութենէն խոյս տալու նպատակով:
- 10 «Միհրան Խայեան (Կենսագրութիւն)», էջ 4: Սակայն, Էօրէճեանի կողմէ կազմուած՝ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ Պոննոս Այրէս ժամանած հաճընցիներու ցանկին մէջ, Միհրան Խայեան («Գայեան») ճորդ տեղը, իսկ Գրիգոր Խայեան՝ 32րդ տեղը կը գրաւէ, եղբօր՝ Պաղտասար Խայեանի կողքին («Հաճընցիներ, որ նախքան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը ժամանած են Արժանթին», *Նոր Հաճըն*, Օգոստոս 1965, էջ 207), ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ միաժամանակ չեն հասած:
- 11 Աազեան, էջ 2:
- 12 Պողոսեան, էջ 831. Hassasian, “El Perfil”, էջ 2:
- 13 Julio Víctor Lironi, *Génesis de la Aviación Argentina 1910-1915. Su Historia y sus Hombres*, Buenos Aires: Arte Gráficas Congreso, 1971, էջ 394-6 (տպուած 1973ին): Հեղինակը Խայեանը յիշած է Hiram Miram Jaian կերպով. քնականաբար՝ Miramը Միհրանի աղաաղուած ձեւն է. տարակուսելի կը մնայ Hiramի աղբիւրը՝ Հրա՛նդ:
- 14 Biedma, էջ 262:
- 15 «Ազգային Լուրեր», *Կոչնակ*, 22 Յուլիս 1916, էջ 790: Շատ հաւանաբար, լուրը կ'արձագանգէր ամերիկեան թերթի մը հրապարակումին: «Եայեան» տառադարձութիւնը սպաներէն Jaian ձեւի կոահումն էր *Կոչնակի* խմբագրին կողմէ:
- 16 «Միհրան Խայեան», էջ 4. հմմտ.՝ Պողոսեան, էջ 831:
- 17 Էօրէճեան, էջ 2. նաեւ՝ Biedma, էջ 262: Հմմտ.՝ Hassasian, “El Perfil”, էջ 2:

- ¹⁸ *La Prensa*, 7 Փետրուար 1918 (լրատուութեան վերատպումը տե՛ս՝ Nélida Boulgourdjian-Toufeksian, “Mihran Jaian, Voluntario Armenio que dio la Vida por un Sueño”, *Հայ Կեդրոն*, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1998, էջ 38):
- ¹⁹ ՀՀԸՄԻ Պոնենտս Այրէսի մասնաճիւղի նամակներու տոմար, 4 Մարտ 1918:
- ²⁰ ՀՀԸՄԻ Պոնենտս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 10 Մարտ 1918:
- ²¹ Էօրէճեան, էջ 2:
- ²² Ս. Թովիչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահթաճեանի Կեանքն Ու Գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 2 Յունիս 1934, էջ 1: Հմմտ.՝ Narciso Binayan Carmona, *Entre el Pasado y el Futuro: Los Armenios en la Argentina*, Buenos Aires, n.p., 1996, էջ 91, ուր ըստած է, սակայն, թէ յայտնի չէ այս խումբին 1916ին կամ 1917ին մեկնած ըլլալը:
- ²³ Աազեան, էջ 1:
- ²⁴ ՀՀԸՄԻ Պոնենտս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 3 Յուլիս 1918:
- ²⁵ ՀՀԸՄԻ Պոնենտս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 7 Յուլիս 1918:
- ²⁶ Յ. Յ. Պ. [Յովհաննէս Յ. Պարզեւեան], «Հ.Բ.Ը.Միութիւնը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», *Տալոս*, 7 Նոյեմբեր 1918, էջ 718:
- ²⁷ Անդ: Նոյեմբեր 1938ին, Գրիգոր եւ Մարիա Խայեան ու Պաղտասար եւ Ռոզա Խայեան ամուսնիքը ստացած են արծաթ մետալներ՝ մասնաճիւղի 20ամեայ անդամ ըլլալու առիթով («Վեթերանութեան Մետալ Ստացողներ», *Յուշարար*, Հոկտեմբեր 1939, էջ 124):
- ²⁸ Էօրէճեան, էջ 2:
- ²⁹ Յ. Յ. Պ., էջ 718. նաեւ՝ «Հայ կեանք», *Ասպարէզ*, 29 Նոյեմբեր 1918:
- ³⁰ Այս տառադարձութեան առնչութեամբ, կ'արժէ նշել, թէ 1942ին հրատարակուած Պոնենտս Այրէսի հաճընցիներու մարդահամարին մէջ, Գրիգոր եւ Պաղտասար Խայեաններու մականունը «Գայեան» ձեւով գրուած է (Պօղոսեան, էջ 802):
- ³¹ Մ. Պ., «Նամակ Պոնենտս Այրէսէն», *Ասպարէզ*, 1 Նոյեմբեր 1918, էջ 3:
- ³² Աազեան, էջ 1:
- ³³ «Միհրան Խայեան», էջ 4. հմմտ.՝ Պօղոսեան, էջ 831-2:
- ³⁴ Զուգադիպութեամբ, Օգոստոս 1918ին Հայաստանի գերմանական դեսպանատան դիւանագիտական թղթատարը բերող օդանաւ մը առաջին անգամ էջք կը կատարէր Երեւանի մէջ (Jacques Kayaloff, *The Battle of Sardarabad*, The Hague – Paris, Brill, 1973, էջ 51):
- ³⁵ Արծրուն Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Զինուած Ուժերի Սպառազինութիւնը», *Հայոց Պաշտպանական Հարցեր*, 13, 2012, էջ 176. նաեւ՝ Մ. Լ. Կարապետեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Բանակի Կազմաւորումը (1918-1920 թթ.)», *Հայկական Բանակ*, 5-6, 1995, էջ 8: Արթուր Ղուկասեան-Ռիլսկի կը համարուի Զինաստանի 1911ի յեղափոխութեան առաջնորդ Սուն Եաթ Սէնի առաջին խորհրդակալը օդանաւորչութեան գծով եւ Խորհրդային Հայաստանի առաջին օդային ջոկատի հրամանատարը (Լեւոն Ազոյեան, «Вспышка. Флорет Афиногласий Мбд Спаранс», *Արմէնփրէս*, 17 Նոյեմբեր 2014 (armenpress.am/arm/news/784143)):
- ³⁶ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 177:
- ³⁷ Անդ:
- ³⁸ Կարապետեան, էջ 8. նաեւ՝ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 177:

- ³⁹ «Հայ Գաղթականութիւն», *Կոչնակ Հայաստանի*, 23 Հոկտեմբեր 1919, էջ 1380:
- ⁴⁰ «Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը», *Ազգ*, 11 Հոկտեմբեր 1919, էջ 2:
- ⁴¹ «Կօօպերացիայի Տօնակատարութիւնը», *Աշխատարարի ծայն*, 7 Յուլիս 1920, էջ 1:
- ⁴² Աազեան, էջ 1:
- ⁴³ «Միիրան Իսայեան», էջ 4-5: Այս տողերէն ընդամենը հետեւեալը մնացած է անելի ուշ. «(...) Հայաստանի Հանրապետութեան առիւթնող իրականութենէն խանդավառ, ճամբայ կ'ելլէ ուղղակի դէպի Հայաստան, ի սպաս դնելու իր մասնագիտութիւնը վերածնող հայրենիքին» (Պօղոսեան, էջ 832):
- ⁴⁴ Աազեան, էջ 1:
- ⁴⁵ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178:
- ⁴⁶ Պօղոսեան, էջ 832:
- ⁴⁷ Կարապետեան, էջ 9:
- ⁴⁸ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178: Ըստ Ժաք Քայալովի, 1920ին դաշնակիցներէն ընդամենը երեք օղանաւեր ստացուած են, որոնցմէ երկուքը տուած էին ֆրանսացիները՝ Սելանիկէն (Kayaloff, էջ 51):
- ⁴⁹ «Սաառնակ Հայաստանի Հանրապետութեան Համար», *Արմէնիա*, 10 Դեկտեմբեր 1919, էջ 1:
- ⁵⁰ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 10 Յուլիս 1920, էջ 931: Ժողովուրդի Ձայնըի համապատասխան թիւը չենք տեսած:
- ⁵¹ «Ազգային Քրոնիկ», *Արեւ*, 14 Մայիս 1920, էջ 3:
- ⁵² Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178:
- ⁵³ Տե՛ս՝ Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, volume III: From London to Sévres, February-August 1920, Los Angeles, Berkeley, and London, University of California Press, 1996, էջ 342-4:
- ⁵⁴ Հօրիօն, «Հայ Սաառնուրդին», *Վերածնունդ*, 4 Սեպտեմբեր 1920, էջ 537: Ամիս մը առաջ, Բարզէն եպս. Կիվէսէրեան «Օդանաւ» խորագրուած գրաբար քանաստեղծութիւն մը կը հրատարակէր, ուր թէւէ կը յիշուէր, որ «Տուտս իւր յերիս գոյնս ներկեալ դրօշուց տատանի / Յաջ եւ յահեակ, որպէս ուղղչին կամիցին կամք ողջադատ», անելի անդին յայտնի կը դառնար, թէ այդ «երեք գոյները» կապուած էին ամերիկեան եւ ո՛չ հայկական դրօշակին հետ. «Երկրքին պարմանիք լաբ, կապուտաչօիք, համարձակք / Սիրուն տիպարք եԱՆՔԻ ազգին, վարուք հանդարտք, խոհականք / (...) Եօթնամսեայ վարժութեամբք ի հրահանգս դեգերեալ (...)» (Բարզէն եպիսկոպոս, «Օդանաւ. Թոփչք եւ Վերացմունք (Բանաստեղծութիւն)», *Կոչնակ Հայաստանի*, 6 Օգոստոս 1920, էջ 1015):
- ⁵⁵ «Միիրան Իսայեան», էջ 5. Հմմտ.՝ Hassassian, “El Perfil”, էջ 2:
- ⁵⁶ Աազեան, էջ 1:
- ⁵⁷ «Միիրան Իսայեան», էջ 5. նաեւ՝ Պօղոսեան, էջ 832:
- ⁵⁸ Պաանց հիմնատորելու պատճառները, Հասասեան մահը թուագրած է 7 Դեկտեմբեր 1919 (Hassassian, “El Perfil”, էջ 2): Տե՛ս նաեւ՝ Carlos Luis Hassassian, “Noventa Aniversario de la Unión de Residentes Armenios de Hadjin”, *Armenia*, 18 Օգոստոս 2005, էջ 7: Հեղինակը 1919 թուականը վերստին յիշած է Իսայեանի անշուքեամբ՝ ՀՅԴաշնակցութեան Արժանթին ներկայութեան առաջին տարիներուն նուիրուած յօդաածի մը մէջ (idem, “Los Primeros Años del Tashnagsutiún en Sudamérica”, *Արմենիա, Բացառիկ*, Նոյեմբեր 1990, էջ 8):

⁵⁹ Աագեան, էջ 1:

⁶⁰ «Դժբախտ Պատահար», *Յառաջ*, 24 Յուլիս 1920, էջ 4:

⁶¹ «Հեռագիրներ», *Հայաստանի Ձայն*, 24 Յուլիս 1920, էջ 2:

⁶² «Սաառնակ Վայր Ընկած», *Ժողովուրդ*, 25 Յուլիս 1920, էջ 3:

⁶³ «Օղաջու Հացեանը», *Նոր Աշխարհ*, 25 Յուլիս 1920, էջ 3:

⁶⁴ «Սաառնակի Առաջին Զոհը», *Ճակարամարտ*, 4 Օգոստոս 1920, էջ 3:

⁶⁵ «Սաառնակի Առաջին Զոհը Հայաստանի Մէջ», *Վերածնունդ*, 21 Օգոստոս 1920, էջ 534:

⁶⁶ «Միհրան Խայեան», էջ 5:

⁶⁷ Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺՁ. տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 347: Խայեանի անունը բացակայ է տարեցոյցի յետագայ հատորներէն:

⁶⁸ «Հայ Ռամկավար Օղային Տորմիղ Հայաստանի Համար», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 2/15 Օգոստոս 1920, էջ 3: Քանի մը օր ետք, թերթը կը ճշտէր, թէ տասը օղաները, ինչպէս կոահելի էր, Կիլիկիա պիտի դրկուէին («Ռամկավար Օղային Տորմիղը եւ Պ. Պօղոս Նուպարի Դիմումները», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 11/24 Օգոստոս 1920, էջ 3):

⁶⁹ «Ռամկավար Օղային Տորմիղ», *Արեւելեան Մամուլ*, 18 Օգոստոս 1920, էջ 2: Եգիպտահայ բարերար Հապիպ պէյ Գառնուկ 35,000 ֆրանքի չէք մը դրկած էր Պօղոս Նուպարի՝ օղանաւի մը յատկացուելու համար: 30 Մայիսին, անկախութեան Բ. տարեդարձին առիթով տեղի ունեցած դաշտահանդէսին խոստացած էր օղանաւ մը նուիրել Հայաստանին («Եգիպտահայ Բարերար Մը», *Արեւ*, 9 Յունիս 1920, էջ 3):

⁷⁰ «Ռամկավար Օղային Տորմիղը Հայաստանի Համար. Պաշտօնական Զեկոյց», *Արեւ*, 17 Սեպտեմբեր 1920, էջ 1:

⁷¹ «Ռամկավար Օղային Տորմիղը», *Արեւ*, 1 Սեպտեմբեր 1922, էջ 1:

⁷² Hovannisian, էջ 347:

⁷³ «Ռամկավար Օղային Տորմիղը», էջ 1:

⁷⁴ Հմմտ.՝ Յակոբ Վարդիվառեան, *Մեծ Երազի Ճամբուն Ուղեորները եւ Համապարփակ Պարմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան*, Նիւ Զըրզի, «Մայրենի» Հրատարակչատուն, 2018, էջ 287-90:

⁷⁵ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան»:

⁷⁶ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Զինուած», էջ 178-9. նաեւ՝ Կարապետեան, էջ 9:

⁷⁷ ՀԲԸՄի Պոնենոս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տեսք, 7 Հոկտեմբեր 1920: Թէ՛ Պաղտասար եւ թէ՛ Գրիգոր Խայեան մասնակցած էին ՍԴՀնչակեան Կուսակցութեան եւ ՀՅԴաշնակցութեան կողմէ հանրապետութեան Բ. տարեդարձին առթիւ Պոնենոս Այրէս կատարուած ու Հայաստանի բանակին ի նպաստ հանգանակութեան («Պոնենոս Այրէսի Գաղութէն», *Հայրենիք*, 17 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3):

⁷⁸ ՀԲԸՄի Պոնենոս Այրէսի մասնաճիւղի նամակներու տոմար, 7 Հոկտեմբեր 1920: Գրիգոր Խայեան մահացած է 1971ին («Պր. Գրիգոր Խայեան», *Նոր Հաճըն*, Ապրիլ 1971, էջ 107): Հետաքրքրական է նշել, որ 1940ականներու վերջերուն Վենեզուելա ժամանած ու տասնամեակներով քարիտի Shell ընկերութեան մէջ աշխատած Միհրան Խայեան 5 Մարտ 1975ին նամակ մը գրած է Երեան՝ Սփութքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի փոխնախագահ Պար-

- գել Մարտիրոսեանին, յիշելով օդաչու Միհրան Խայեանը որպէս «իմ հօրեղ-
բայրս որուն անունը կը կրեմ» (ՀԱԱ, ֆոնտ 875, ցուցակ 6, գործ 543):
- ⁷⁹ Ե. Յովհաննիսեան (Կազմող), *Յիշողութիւններ Եղիշէ Չարենցի Մասին*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 54:
- ⁸⁰ Հարգան, «Հայաստանի Զինուորին», *Արմենիա*, 10 Դեկտեմբեր 1932, էջ 2:
- ⁸¹ Հարգան, *Հայրենի Արշալոյս*, Պոնտուս Այրէս, 1936, էջ 58: Բանաստեղծութեան արտատպումին համար, տե՛ս՝ նոյն, «Հայաստանի Զինուորին», *Նոր Հաճըն*, Նոյեմբեր 1936, էջ 5: 1980ին լոյս տեսած է սպաներէն անստորագիր արձակ թարգմանութիւն մը, որ Կ. Հասասեանի գործն էր (Harkan, "Al Soldado de Armenia", *Արմենիա*, 12 Յունուար 1980, էջ 2):
- ⁸² «Միհրան Խայեան», էջ 5:
- ⁸³ *Anales de Legislación Argentina*, tomo XXXII-A, Buenos Aires, La Ley, 1972, էջ 76: Շնորհակալ եմ Տիէկո Տոլպաճեանին՝ օրէնքին բնագիրը պարունակող այս աղբիւրը հայթայթելու համար:
- ⁸⁴ Biedma, էջ 262:
- ⁸⁵ «Արժանթինի Ծովային Հրամանատար Արմանտոյ Լամարուաչինի Մխիթարեան Վարժարանի Մէջ», *Հայ Ընդանիք*, Մարտ-Ապրիլ 1980, էջ 38:
- ⁸⁶ «Միհրան Խաեանի Մահուան 60րդ Տարեդարձը», *Հայ Ընդանիք*, Մարտ-Ապրիլ 1980, էջ 39:

MIHRAN KHAYAN: A PIONEER OF THE ARMENIAN AIR FORCE

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

varny1@yahoo.com

Aviator Mihran Khayan (1892-1920) has remained a shadowy and elusive figure in the history of Armenian aviation, particularly his role in the fledgling air force of the first Republic of Armenia. Born in Hajin (Cilicia), he migrated in 1913 to Argentina, where he found a job at the workshop of the state railway. He became the mechanic of Paraguayan aviator Silvio Petirossi (1887-1916), who intervened to have him enter the Navy's aircraft maintenance section. Khayan started flying in 1914 at the Berisso aerodrome of naval aviation, near La Plata (60 kilometers from Buenos Aires), and would obtain his pilot's certificate in February 1918. Five months later, he joined the groups of volunteers departing from Buenos Aires to enter the Armenian Legion. After spending 1919 in Cilicia as driver for General Edouard Brémond, the French administrator, in late 1919 or early 1920 Khayan departed for the Republic of Armenia, where the small air force was being reorganized. He actively contributed to its activities until his death on June 24, 1920, when his airplane crashed near Kars and he became the first victim of Armenian aviation. In 1970, Argentinean law 18559—replaced in 1972 by law 19422—recognized Khayan among the pioneers of Argentinean aviation.

The article attempts for the first time to reconstruct a biographical outline of Khayan, using available sources in Armenian and Spanish.